

Кельдибеков А.К.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛЫК САЛУУ СИСТЕМАЛАРЫ

Кельдибеков А.К.

СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Keldibekov A.K.

THE TAXATION SYSTEM OF THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 330.326.6

Дүйнөлүк экономиканын ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасы өтө ачык жана өтө начар катары аныкталууга тийиш. Республиканын Өкмөтү тарабынан жүргүзүлгөн экономикалык реформанын башталганынан бери 14 жылдан ашык убакыт өттү жана экономикалык кайра түзүүлөрдүн көптөгөн багыттары боюнча рыноктук экономикага өтүү болгон жок деп таанууга болот.

Экономиканы рыноктук мамилеге өткөрүү, ишканаларды мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүү, ишкердик эркиндигин, баа коюу, тышкы экономикалык ишмердүүлүк эркиндиктерин киргизүү, чарба жүргүзүүчү субъекттерди мамлекеттик каржылоодон баш тартуу, баалардын жана инфляциялардын тездикте өсүшү – булардын бары өлкөнүн экономикасына түздөн-түз тийген ашкере ылаңдуу процесс. Кыргыз Республикасында, маселен, экономикалык реформанын (1990-1995-жылдар) биринчи жылдарында ички дүң продукттын (ИДП) өндүрүү көлөмү дээрлик жарымына түшкөн, өнөржайдын дүң продукциясы – бештен төрткө алгандан көп, айыл чарба – мисалга үчтөн бирге. Азык-түлүк баалары миң эсеге өстү, инфляциянын деңгээли дээрлик 1400%га көтөрүлдү, жумушсуздук, бери дегенде эле күжүрмөн калктын бөлүгүнүн үчүн каптады. Мындай шарттарда салык базасынын кескин азайышы ачык факт болуп калды, салык төлөөчүлөрдүн саны гана эмес, ошондой эле юридикалык катары, жеке да жактардын кирешелеринин өлчөмү да кыскарды. Мамлекеттик колдоодон ажыраган ишкана чийки заттарды жана материалдарды коюуну кепилдеген жүгүртүү каражаттарын жоготуп, чет өлкөлүк өндүрүүчүлөрдүн конкуренциясы менен бет келип оор экономикалык жана финансылык абалга тушукту. Ушунун арты менен аргасыз көмүскө экономикага кетүү жана салыктарды төлөөдөн четтөө сыяктуу көрүнүштөр келип чыкты. Улуттук статкомитеттин, ошондой эле окумуштуу-экономисттердин баасы боюнча көмүскө экономиканын үлүшү ИДПнын 55%дан ашыгын түзгөн жана ушуга байланыштуу республиканын мамлекеттик бюджетти болжол менен салык жыйымынын чейрегин албай келет.

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн объективдүү чындыгы экономикалык өсүштүн проблемасы өзүнөн өзү жок болбостугун, мамлекеттик колдоо, экономиканы мамлекеттик укуктук жөнгө салуу зарылдыгын көрсөттү. Кезинде

жыйырманчы жүз жылдыктын экинчи жарымында америкалык экономист Дж.К. Гелбрайт өзүнүн «АКШдагы коомдун экономикалык теориясы жана максаты» деген китебин (1973-жыл) чыгарган, анда: «экономиканы жөнгө салуучу теория Д.Кейнсом тарабынан түзүлгөндөн кийин капитализмдин экономикалык системасы мындан ары өзүн өзү жөндөөчү болуп эсептелбейт. Мамлекеттин кийлигишүүсү гана социалдык программалардын өсүшүн жана жүзөгө ашышын камсыз кылууга жөндөмдүү». [7/ 15] деп жазган.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун маанилүүлүгүн мамлекеттин күжүрмөн жөнгө салуу ролу болбой туруп, натыйжалуу социалдык-багыт берүүчү рыноктук экономика болбостугун дүйнөлүк практика тастыктады. Дүйнө жүзүндө башкы социалдык-экономикалык проблемаларды чечүүдө мамлекеттик кийлигишүүсү болбой туруп жогорку деңгээлде өскөн рыноктук экономикасы менен бир да мамлекет жок. Жана ушуга байланыштуу мамлекеттик колдоо жана республиканын экономикасындагы мындан аркы кайра түзүүлөр жөнүндө айтуу менен, өлкөнүн Өкмөтү тарабынан 2010-жылга чейинки мезгилге социалдык-экономикалык өнүгүүнүн комплекстик негиздерин иштеп чыгуу тууралуу башкы чечим кабыл алынган болчу, анда салык режими бардык экономикалык субъекттер үчүн тең ыңгайлуу болуп, рыноктук механизмдерди артыкчылыктуу пайдаланууга багыт алган жана чарба жүргүзүүчү субъекттердин экономикалык ишмердүүлүктөрүн кызыктырууга багытталган негиздүү катуу финансылык саясатты жүргүзүүнүн эсебинен салык салуу системасын реформалоо каралган жана башкалардын эсебинен экономиканын кээ бир тармактарына жасалма жеңилдиктер түзүлгөн жок.

«Мамлекеттин экономикалык туюнтулушу салыктарда» деп К.Маркс кандай акыйкат белгилеген. [8. 69].

Рыноктук мамилелердин бутуна туруу жана өнүгүү шартында салыктын мааниси күчүнө кирип жатат.

Салыктын социалдык-экономикалык маңызы мамлекет милдеттүү маселе түрүндө ички дүң продукттынын наркынын белгилүү бөлүгүн коомдун пайдасына иликтегенинде турат. Салык жыйымдарынын жана башкатылмалардын эсебинен мамлекеттин финансылык ресурсу калыптанат. Салыктын экономикалык маңызы мамлекеттик

финансыны калыптандыруу жүйөсү боюнча бир жагынан чарба жүргүзүүчү субъекттер менен жарандардын жана экинчи жагынан мамлекеттин өз ара мамилелери менен туюнтулат. Салыктын маңызы өзгөчө анын функциясында ачылат. Салыктар үч негизги функцияны аткарат:

- 1) мамлекеттик чыгашаларды камсыз кылууну (фикалдык);
- 2) калктын топторундагы кирешелерди теңдөөнү (бөлүштүрүүчү);
- 3) экономиканы жөнгө салууну (жөнгө салуучу).

Маселен, салыктын жардамы менен Германияда болот куюу өнөр жайы жайгашкан чыгыш жерине капиталды инвестициялайт. Бул өлкөдө киргизилген жаңы салыктар кээде чыныгы жөнгө салуу максатын көздөйт. 20-жүз жылдыктын башында уксус кислотасына киргизилген жана эмдигиче сакталган салык классикалык мисалда кызмат кыла алат. Жасалма уксус кислотасын түзүү жана бул максатка винону чыгымдоону токтотуу зарылчылыгы аны жаратты. Бул салыктан түшкөн акча төгүмдөрү аны өндүрүү чыгымын араң жапты, бирок техникалык маселелер чечилди жана жөнгө салуучу экономикалык максаттар аткарылды.

Азыркы этапта салыктын жардамы менен Германияда экономикалык гана эмес, ошондой эле социалдык да маселелер чечилип келет. Тамекиге аксизди кескин көбөйткөндөн кийин чегүүнүн зыяндуулугу жөнүндө узак пропагандалык компаниянын натыйжасына караганда чекпөөчүлөр бир топко көбөйдү. Батыш өлкөлөрүндө салык аркылуу экология проблемаларын да чечүүдө. Маселен, ошол эле Германия катализаторлору бар автомобилдерге салыкты төмөндөтүүнүн эсебинен, катализаторлору бар автомашиналар пайдаланган бензинге аксиздик салык төмөндөткөн. Ошентип бүгүнкү күндө Германияда автомобилге салык эки факторго көз каранды:

- 1) цилиндрдин көлөмүнө, б.а. двигателдин кубаттуулугуна;
- 2) катализаторлордун санына.

Ушуга байланыштуу биздин республикада социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдө салыктар өзүнүн функцияларын ачса деп белгилегибиз келет, анткени экономикалык маңызы жана салыктарды дайындоо мамлекеттик бюджеттин түзүмүндөгү жана чыгаша курамындагы алардын функцияларында туюнтулат.

Салыктын фискалдык функциясы бюджеттин киреше бөлүгүн калыптандырууга мүмкүндүк түзөт, бөлүнүүчүлөр кирешелердин ар кандай суммаларынын тең эмес салык салуусу аркылуу ишке ашырылат, б.а. ал ар кандай категориядагы калктын ортосунда коомдук кирешелерди кайра бөлүштүрүүнү билдирет. Ушуга байланыштуу профессор Л.Ходов «Алардын ортосундагы теңчиликсиздик салыштырманы өзгөртүү жолу менен салыктар жана салык салуу аркылуу

социалдык теңчиликти кармоого жетишилет» деп белгилейт. [9]. Башка сөз менен айтканда, бир кыйла күчтүү категориядагы калкка салык жүгүн артуунун эсебинен, жарандардын бир кыйла корголбогон категорияларынын пайдасына каражаттарды өткөрүп берүү жүрүп жатат. Салыктын жөнгө салуу функциясы салык механизмдери аркылуу мамлекеттин салык саясатынын тигил же бул маселелеринин өсүүсүнө багытталган жана салык жеңилдиктери жана санкциялар аркылуу ал ачылып жатат. Салык санкциясы контролдук функциянын ачышы менен иштейт.

Ушундан улам, колдонуудагы салык салуу системасы салык функциясына мүнөздүүлөрдү толук пайдалануу жөнүндөгү, б.а. салык системасынын ролу жөнүндөгү көрүнүштү берет. Бул роль объективдүү жана субъективдүү факторлорго көз каранды, ал 2.1. сүрөттө чагылдылган.

2.1. сүрөттө көрүнүп тургандай, фискалдык функциянын жардамы менен салык салуу системасы жалпы мамлекеттик муктаждыктарды канаттандырат, ал эми жөнгө салуу функциясы аркылуу корпоративдик, жеке жана жалпы мамлекеттик экономикалык кызыкчылыктардын баланстарын камсыздоочу атайын механизмдери калыптанат же түзүлөт. Иш жүзүндө салыктын оң ролу салыктарды алуулардын деңгээлин оптималдаштыруудан, атап айтканда салык төлөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын кемсинтпеген бюджетти калыптандыруудан көрүнөт. Салык салуунун ролу чыныгы экономиканын көптөгөн чөйрөлөрүндө көрүнүшү мүмкүн, анткени салык аракеттери ар түрдүү жана көп жактуу болушу мүмкүн. Жана ушуга байланыштуу бардык финансылык-чарбалык жана коомдук ишмердүүлүк тарапка салык салуунун оң ролун аныктоо өтө татаал жана жеткиликтүү карама-каршы. Карама-каршы, анткени мамлекет үчүн биринчи болуп салык алууларды максималдаштыруу саналат, ал эми салык төлөөчүлөр үчүн – минималдаштыруу. Андыктан салык салууну оптималдаштыруу проблемасы көптөгөн объективдүү жана субъективдүү факторлорго көз каранды. Чыныгы экономикалык турмуштагы салык салуу коомдун экономикалык жана саясий жактан жетилгенинин деңгээлин ачат жана комплекстүү таасир берүүнүн астында экономика менен саясат калыптанат.

Салык салуунун оптималдуу системасын курууга салыктык жана салыктык эмес алуулардын формаларын айырмалоо зарыл. Кыймыл ресурстарынын формасы катары салыктардын ар бири өзүнчө жана алардын жыйындысы – бул болгону конкреттүү практикада экономикалык категория катары салыктын бай ички потенциалын пайдалануу мүмкүнчүлүгү. Экономикалык категория катары салыктын маңызынын анализи өндүрүш процессинде куралган нарктын акчалай формасын бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү боюнча мыйзамченемдүү иликтөөгө негизденет. Ал эми коомдун жыйынды кирешесин кайра бөлүштүрүүнүн

практикалык формасы катары салык, б.а. бюджетке акчалай төлөм катары мамлекеттик түзүлүштүн жана башкаруунун конкреттүү системасынын бардык кадыр-баркын жана кемчиликтерин чагылдырат. Мамлекеттеги салык укукмамилелери боюнча анын процесси же регресси жөнүндө баалашат. Өкмөттөгү бат алмашуулар, көпчүлүк саясатчылардын, мыйзам чыгаруучулардын профессионадуу эместиги, жогорку дасыккан адистер менен салык кызматынын комплектенбегендиги, бийликтин эң жогорку эшелонундагы конфронтациялар кээде салык потенциалынын маңызын категория катары мүмкүн болбостуктарды жасашат.

Экономикалык категория катары салыктын ички потенциалын экономикалык ишмердүүлүктүн үстүнө чыгаруу, б.а. салык концепциясын куруу, алардан эң бир оптималдуусун тартып алуу – бул өкүлчүлүктүү бийликтин ишмердүүлүк чөйрөсү. Мыйзамдар тартибинде кабыл алынган салык салуу системасынын курамы жана түзүмү депутаттардын профессионалдуулугу, алардын экономиканын теориялык негиздерин билиши жана аларды практикада колдоно алышы жөнүндө күбөлөйт. Андыктан ар бир жаран керектүү деңгээлде өзүнүн депутатын баалоого жана салыктык оор басымга, анын эч кандай тиешеси жок, ишенбестен өз жыйынтыгын чыгарууга милдеттүү. Салык салуунун концептуалдык негиздерин иштеп чыгуу эреже катары ар бир мамлекеттин ички экономикалык кызыкчылыктарына таянат. Негиз кылып экономикалык өсүштүн параметрин алат, мүмкүн болгон салык потенциалы аныкталат жана салык концепциясы иштелип чыгылат.

А.Вахнер (1835-1917-жылдар) салык салуу системасынын түзүлүшүнүн принциптерин иштеп чыгууда классикалык принцип катары А.Смитти ошондой эле салык системасынын рационалдуулугу жөнүндөгү финансы- чарбалык ой-жооруларды жетекчиликке алган. Ал төрт топко бириккен он негизги эрежени түзгөн:

1) коллективдүү керектөөлөр теориясынан аныкталган салык салууну уюштуруунун финансылык принцибин, салуунун жеткиликтүүлүгүн жана ийкемдүүлүгүн;

2) салуунун булактарын же төмөнкүдөй: жеке адамдын же бүтүндөй калктын кирешесине же капиталына гана, же ушундай системадагы ар кандай салыктардын туура комбинациясына салык түшүп калабы, ал аларды жылдыруунун кесепети жана шарты болуп калаар, деген сыяктуу маселелердин чечимин тандоону аныктоочу эл чарба принцибин;

3) этикалык принципти же адилет принципти – бул салык салуунун жалпылуулугу жана теңчилик-түүлүгү.

4) администрациялык-техникалык же салыктык башкаруу принцибин – бул салуунун аныкталгандыгы, салык төлөөнүн ыңгайлуулугу. [10].

Мамлекеттик чыгашалар курамын иликтөө жана коомдук зарыл керектөөлөр менен алардын

ылайыктуулугун белгилөө өтө оор болсо да, салык салууну оптималдаштыруу процесси түздөн-түз мамлекеттик чыгашаларга байланыштуу.

Мамлекеттик чыгашаларды оптималдаштыруу салык салуунун сарамжалдуу системасын түзүү үчүн шарт түзөт.

Глобалдык чарбалык системанын эволюциясы экономика өнүккөн жана өнүгүп жаткан деп бөлүнөрүн көрсөттү. Салык салуу, ошентип өнүккөн жана өнүгүп жаткан болушу мүмкүн. Биздин республикага карата – өнүгүп жаткан салык салуу системасы. Бирок жада калса өнүккөн рыноктук экономикасы менен айрым өлкөлөрдөгү эң жогорку деңгээлдеги салык салуунун өнүгүүсү башка өнүгүп жаткан өлкөлөрдө бул системаны колдонсо болот деп эсептөөгө негиз бербейт. Эмне үчүн?

Себеби салык түшүнүгү базистик, ал эми экономикалык базис ар кайсы өлкөдө улуттук өзгөчөлүктөрдү, менчик мамилелерин ж.д.б. эске алуу менен айырмалуу. Салык салуу нарктын кыймылынын экономикалык формасы катары аны кайра бөлүштүрүүдө менчик формасынын алмашуусуна негизденет. Мыйзамдык тартипте кабыл алынган салыктык механизм экономиканын жана саясаттын абалына ылайык келбейт, анда мындай механизм практикада далилденбеген мыйзам чыгаруу демилгеси болуп калат. Салык мыйзамдарындагы тышкы тез-тез өзгөрүүлөрдүн себеби нака ушунда турат.

Салык салуу менчик мамилелерин, өндүрүүчүлүк жана өндүрүштүк мамилелердин абалын туюндурат. Экономиканын башка тармактарынын техникалык жактан артта калышы, башкаруу системасынын антидемократиялуулугу салык салуу системасын деформацияга алып келет. Салык салуу процесси мындай учурда төлөөчү үчүн оорчулук болуп, инвестициялык процесстерди артка тартат, экономикалык базис менен курулма системанын ортосундагы чоң айырмачылыкка алып келет. Өнүккөн өлкөлөрдө практикаланган салык салуунун оптималдык үлгүсүн иштеп чыгуу үчүн базистик шартты түзбөй туруп, аларды өткөөл экономикалуу өлкөлөргө жасалма жол менен көчүрүү кыйроого келтейт, эң жакшысы ага аракет кылбоо шарт. Мындай учурда экономикалык чараларды командалык ыкма менен колдонуу, болгону ыкчам натыйжага алып келет, ал эми белгилүү убакыттан соң экономикада диспропорция андан да чоң күч менен ачылат, ал социалдык жарылууга алып келиши мүмкүн.

Ушундан улам салык салуунун оптималдык системасын курууда төмөнкүлөргө көңүл буруу өтө маанилүү:

1) кайра бөлүштүрүү процессинде реалдуу түзүлгөн нарк гана кошуларына;

2) чарба жүргүзүүнүн бардык чөйрөсү өзүнүн киреше деңгээлин жогорулатууга кызыктар болуу керектигине, ушундай шарттарда гана кайра бөлүштүрүү жүзөгө ашырылат;

3) кайра бөлүштүрүүдө аларга менчик формасын сактоо менен кайра өндүрүүнүн бардык катышуучуларынын кызыкчылыктары эске алынышы керектигине;

4) кайра бөлүштүрүү коомдук керектөөлөрдү мүмкүн болушунча толук канаатандыруу максатында жүзөгө ашырылышы керек.

Аны менен бирге, ошондой эле реалдуу чындыктагы салык салуу системасынын иштешинин оптималдуулугуна таасир берүүчү объективдүү жана субъективдүү формаларды эске алуу зарыл. Андайлар төмөнкүлөр болуп саналат:

- суроо-талап жана сунуш атаандаштык мыйзамдардын колдонушу, кирешенин максималдуулугу, капиталдын эркин кубулушу;

- менчик формаларынын көп түрдүүлүгү;

- ишкердик эркиндиги жана экономиканын ачыктык эркиндиги;

- капиталдардын, товарлардын, жумуштардын, турак-жайлардын ж.д.б. рыногунун болушу;

- мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтеринин сунуштарынын профессионалдуулугу;

- социалдык багыттоочу экономиканын мыйзамдарын сактоодо башкаруучулук түзүмдөрдүн даярдыгы.

Салык салуу системасынын оптималдаштыруусуна корпоративдик салык менежменти түз салымын кошот. Салык төлөмдөрүн оптималдаштыруунун жолдорун издөө ишкердиктин кызыкчылыгында жүзөгө ашырылган салыктык пландоонун багыттарынын бирин өзү менен кошо берет. Салык төлөөчүлөрдүн көз карашында, салыктык пландоо корпоративдик салык менежментинин элемент-

теринин бири катары барып турган башкы мааниге ээ, анткени салык салууну оптималдаштыруу аларды капиталдаштыруу үчүн финансылык резервдерди өз убагында ачууга мүмкүндүк берет. Салык төлөмдөрүн оптималдаштыруу салык оорчулугуна жана салык администрациялары тарабынын дооматтарынын өзгөчөлүгүнө көз каранды. Салык администрациясы – бул мыйзамдар тарабынан аларга жүктөлгөн функцияларды камсыздаган салык органдарынын ишин уюштуруу. Мамлекет тарабынан жүзөгө ашырылуучу бюджеттик-салыктын жана экономиканы финансылык жөнгө салуунун абалы олуттуу роль ойнойт. «Жаратпаганга, ал эми бөлгөнгө көнгөн мамлекеттик чиновниктерге эрк бер, анда алар барына максималдуу салык салууга даяр. Бул алардын бар болуу булагы» деген принцип тарыхый жактан бекемделди. Андыктан салык төлөөчүлөр үчүн салык оорчулугун азайтууга укуктук мамиледеги сабаттуу жана мыйзамдуу мамиле да салык төлөмдөрүн оптималдаштыруунун милдеттери болуп саналат.

Колдонгон адабияттар

1. Галимзянов Р.Ф. Салыктарды минимизациялоонун жалпы принциптери.
2. 76. И. И. Кучеров //Салык талаш-тартыштары: теория жана практика. 2008. № 3.
3. Александров И. М. Салык жана салык салуу: окуу китеби / И. М. Александров. – оңдолуп жана толукталып 7-басылыш.,– М. : Дашков и К?, 2007
4. Сердюков А. Э. Салык жана салык салуу: окуу китеби / А. Э. Сердюков, Е. С. Вылкова, А. Л. Тарасевич. – СПб.: Питер, 2005

Рецензент: к.э.н., профессор Джумабаев К.Ж.